

Azərbaycan dilinin qohumluq münasibəti ilə bağlı dialekt və şivə sözlərinin ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5-M-23

Pərviz Xosrov oğlu Xaspoladlı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Xülasə: Azərbaycan dilinin qohumluq münasibəti ilə bağlı dialekt və şivə sözlərinin ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası məsələsinə türkoloji ədəbiyyatlarda müqayisəli aspektdə müəyyən baxımından yanaşılsa da, bu barədə görüləcək işlər hələ də qalmaqdadır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində mövcud olan qohumluq münasibəti bildirən bir sıra leksik vahidlər tarixi inkişafında müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Bu fikri ayrı-ayrılıqda bütün türkcələrin dialekt leksikasına şamil etmək olar. Belə ki, qohumluq bildirən bir sıra sözlərin semantikasında dəyişiklik əmələ gəlmiş və onların mənası ya genişlənmiş, ya da daralmışdır. Sözlərin fonetik tərkibində də müəyyən dəyişikliklər baş vermiş və həmin leksik vahidlərin formasında ya cüzi, ya da bir neçə fonetik hadisələr baş vermişdir ki, məqalədə bütün bu məsələlər hər tərəfli bir şəkildə, müqayisəli yolla təhlil güzgüsündən keçirilir.

Açar sözlər: *qohumluq, türkcə, dialekt, şivə, ədəbi dil*

Взаимная интеграция диалектных и говорных слов азербайджанского языка связанных с родством в общетюркские языки

Работа выполнена при финансовой поддержке Фонда развития науки при Президенте Азербайджанской Республики - Грант № EIF / MQM / Наука и образование-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-M-23.

Пərvиз Хосров оғлу Хасполадлы
Доктор философских наук, доцент
НАНА, Институт языкознания имени Нəсими

Резюме: Хотя вопрос о взаимной интеграции диалектов и говорных слов связанных с родством азербайджанского языка в общетюркские языки рассматривается в тюркской литературе со

сравнительной точки зрения, предстоит еще многое сделать. Ряд лексических единиц, выражающих родство, в диалектах и говорах азербайджанского языка претерпели определенные изменения в своем развитии. Эту идею можно применить к диалектной лексике всех тюркских языков в отдельности. Таким образом, семантика ряда связанных слов изменилась, а их значения расширились или сузились. Произошли некоторые изменения в фонетической структуре слов, и в форме этих лексических единиц произошли либо второстепенные, либо несколько фонетических событий, все из которых анализируются всесторонним сравнительным образом в статье.

Ключевые слова: родство, турецкий язык, диалект, говор, литературный язык.

Mutual integration of dialectal and accent words of the Azerbaijani language related to kinship into common Turkic languages

This work was supported by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan - Grant No. EIF / MQM / Science and Education-1-2016-1 (26) -71 / 07/5-M-23.

Parviz Khosrov Haspoladli
Doctor of Philosophy, Associate Professor
ANAS, Institute of Linguistics named after Nasimi

Summary: Although the issue of mutual integration of dialects and accent words related to kinship of the Azerbaijani language into common Turkic languages is considered in the Turkic literature from a comparative point of view, there is still much to be done. A number of lexical units expressing kinship in the dialects and accents of the Azerbaijani language have undergone certain changes in their development. This idea can be applied to the dialectal vocabulary of all Turkic languages separately. Thus, the semantics of a number of related words have changed, and their meanings have expanded or narrowed. There have been some changes in the phonetic structure of words, and in the form of these lexical units, either secondary or several phonetic events have occurred, all of which are analyzed in a comprehensive comparative way in the article.

Key words: relationship, Turkish language, dialect, accent, literary language.

Aktuallıq: Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının o cümlədən türkcələrin ya şivə, ya da ədəbi dil təbəqəsinə aid olan sözlərin müəyyən bir hissəsini qohumluq münasibəti bildirən sözlər təşkil edir. Bütün bunlar birbirilə qohum olan həm oğuzların dili, həm də qıpçaqların dili üçün səciyyəvi olmuşdur. Ümumtürk dillərində qohumluq münasibəti bildirən sözlərin etimologiyasını, fonetik tərkibini öyrənmək, dialektal leksik qatlarla ədəbi dilin qarışıqlı əlaqələrini daha dərindən təhlil və şərh etmək hazırkı dövrdə aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir. Bütün bunlar, ümumi, müştərək cəhətləri müəyyənləşdirməklə yanaşı, türkcələrin ortaq səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa imkan yaradır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qohumluq münasibəti ilə bağlı işlənən sözlərin türkcələrin dialekt, ləhcələrində, həm də ədəbi dillərində cüzi fərqlər müşahidə olunur ki, bunları aşkara çıxarmaq olduqca zəruridir.

Anotassiya: Məqalədə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən qohumluq münasibəti bildirən sözlərin türkcələrin ədəbi dillərində və ya dialektlərində hansı formada və hansı mənələrdə təzahürü müqayisəli şəkildə şərh edilir.

Metod: Məqalədə linqvistik-müqayisəli – təsviri metod tətbiq edilmişdir.

Giriş: Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən qohumluq münasibəti bildirən leksik vahidlərin müqayisəli yolla öyrənilməsinin həm Azərbaycan, həm də türkcələrin ədəbi dilləri üçün xüsusi əhəmiyyəti var.V.V. Vınogradovun rus ədəbi dili haqqında söylədiyi elmi fikirlərini qeyd-şərtsiz başqa dillərə də şamil etmək olar: “Dialektoloji araşdırmasız nə rus ədəbi dilinin xalq əsası haqqında məsələni, nə onun canlı xalq şivələri ilə bağlı olan müxtəlif üslublarının formalaşması və tarixi haqqında məsələni, nə də rus ədəbi dilinin tarixi fonetikasını, tarixi qrammatikasını və tarixi dialektologiyasının çoxsaylı rəngarəng, tipik problemlərini aydınlaşdırmaq olmaz (9, 210).

Digər qrupdan olan dialektizmlər kimi, qohumluq münasibəti ilə bağlı olan şivə sözlərinin hərtərəfli tədqiqi, özü də müqayisəli aspektdə öyrənilməsi bizi kökdil məsələsinə daha da yaxınlaşdıracaqdır. Bunu nəzərə alaraq aşağıdakıları şərh etməyi vacib bildik:

Aba: Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Ağbaba, Dərələyəz şivələrində bu söz “*ana*”, “*nənə*”, “*böyük bacı*” mənələrində işlənir. *Aba* sözü Quba, Ordubad, Zəngilan, Cəbrayıl, Qax, Təbriz, Şəmkir dialekt və şivələrində “*ana*” mənəsində çıxış edir (1,11;2,32). Bu leksik vahid Dərələyəz mahalının Ələyöz kənd şivəsində “*ana*” mənəsində *aka* şəklində işlənir. *Anaya* Dərələyəzin Gülüdüz kəndində *aka* da deyilir. Oyrot dilində “*aka abaqay*” formasında böyük qardaşın arvadına, “*abakay*” şəklində isə arvada deyilir (3,171). *Ana* sözü ilə yanaşı, *aba* sözünə Tuva dilində *aba* formasında rast gəlinir(3, 171). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *aba* şəklində işlənən bu sözə Türkiyə

türkcəsində *abin* fonetik tərkibində **“böyük bacı”** mənasında rast gəlinir. Abin sözü **“böyük bacı”** mənasında və *olo apay* şəklində başqırd dilində, *apu* şəklində qazax dilində, *öpü* özbək dilində, *olt upu* şəklində tatar dilində də işlənir.

E. Əzizov qeyd edir ki, M. Kaşqarlinin lüğətində *aba* sözü həm **“ana”**, həm də **“ata”** mənalarında işlənmişdir. Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında *aba* şəkilində **“ana”** (Təbriz, Qax), **“ata”** (Quba, Ordubad, Zəngilan), **“böyük bacı”** (Çənbərək), *abay* şəklində **“xala”** (Qax), **“ləzgi qadın”** (Şəki) mənalarında işlənir: - *Bizdə hindi aba çox işdənməyədü, ata diyəduğ (Quba):- Biz aba di: mək anıya(Təbriz);- Bizim eşiyə abaylar gəlmişdi(Şəki); -Abay sizdədi, ay Patimat? (Quba).*

Dialektlərdə *aba* sözünün *a=ə* fonetik dəyişikliyinə uğramış forması da işlənir: *əbə “ana”(lənkəran), “nənə” (Qarakilsə), “ata” (Zəngilan).*

Bu söz Şeyx Səfi təzkiyəsinin (XVI əsr)dilində *əbə* şəklində **“nənə”** mənasında işlənmişdir: Qızın atası məndən xəbardar olub, qızını *əbələr* ilə dişilərə ərz etdi (6, 209-210).

Yeznə: Azərbaycan dilinin Çənbərək, Dərələyəz, İrəvan, Kalinin, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasar şivələrində bu söz **“kürəkən”** mənasında işlənir (2,415). H. Mirzəyev yazır ki, bu leksik vahid Dərələyəz mahalında geniş şəkildə işlənir. Gədəkvəng, Civə, Əmağu kəndlərində isə yeznə sözü *kəb* və *kürəkən* mənasında işlənir. Bu söz qohum türk dillərindən olan qırğız türkcəsində *yezde*, başqırd türkcəsində *eznə*, fonetik tərkibində işlənir. Başqırd dilində *keyen*, **“kiçik qızın ərinə”**, *ezne* isə **“böyük qızın ərinə”** deyilir. *Kürəkən* şivə sözünün sinonimi olan *kəb* sözü qazax dilində *küyen*, Tuva dilində *kundee*, qırğız dilində *küyee* variantlarda işlənir (3, 260; 4,171). *Yeznə*, *kürəkən* sözlərinə sinonim olaraq Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində **“damad”** sözü də işlənir. Türkiyə türkcəsində *damad* sözünə sinonim olaraq **“güvey”** sözündən də istifadə olunur. *Güvey* sözünün digər türkcələrdə işlənmə mənzərəsi aşağıdakı kimidir: *kıyav* (başqırd dilində), *küyev* (qazax dilində), *küyö bula* (qırğız dilində), *küyüv* (özbək dilində), *küyöv* (balakay),(tatar dilində), *giyev* (türkmən dilində), *küyöğul* (uyğur dilində) (5, 296-297).

Yengə: Azərbaycan dilinin Çənbərək, İrəvan, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasar şivələrində bu söz **“toy vaxtı gəlinin yanında gedən qadın”**, Basarkeçəcər, Böyük Qarakilsə, Çənbərək, Dərələyəz, İrəvan, Qəmərli, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasar şivələrində **“qardaş arvadı”**, həmin mənada Qazax dialektində, Goranboy, Qax, Tovuz, Zaqatala.

Gürcüstanın Başkeçid şivələrində işlənir.(2,4,3;1,5,4,8).Bu söz Türkiyə türkcəsində *yenge*, başqırd türkcəsində *yingə*, qazax türkcəsində *yenge*, özbək türkcəsində *yənqə*, tatar türkcəsində *cinqə*, türkmən türkcəsində *yenqə*, tatar türkcəsində *yünqə* fonetik tərkiblərində işlənir və **“böyük gəlin”**, **“böyük**

qardaşın, əminin, dayının arvadı” mənasını bildirir (5,982-983). *Yengə* sözü Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində *“toy günü xidmət edən yaşlı qadın”*, həmçinin *qardaş arvadına və ya əmioğlu arvadına* verilən qohumluq münasibəti ifadə edən sözdür. Zaqatala şivəsində isə *“qardaşın, əminin, dayının arvadı”* mənasında işlənir (3,170; 4,171).

Bacaq: Bu söz Füzuli rayonu kənd şivələrində *“bacuların ərləri”* mənasında işlənir. Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində bu sözün *“bacanax”* şəklinə də rast gəlinir. Bu söz Türkiyə türkcəsində *bacanak, başqırd türkcəsində baja, bajay, qazax türkcəsində baja, qırğız türkcəsində baca, özbək türkcəsində bəca, tatar türkcəsində baca, bacay, türkmən türkcəsində bəca, uyğur türkcəsində baca* fonetik tərkibində işlənir. Qədim türk dilində bu söz *“bastanak”* və *“basthanax”* şəkillərində işlənilmişdir (5,42-43; 4,172).

Günü: Bu söz Azərbaycan dilinin Çənbərək, Dərələyəz, Kalinino şivələrində *“kişinin əsas arvadının üstünə gələn sonrakı arvad, ikinci arvad”* mənasında işlənir (2,166). Müasir Türkiyə türkcəsində günü sözünə *“rəqib”* mənasında rast gəlirik. Bu söz qırğız dilində günü, qazax dilində gündez, başqırd dilində köndəz fonetik tərkibində işlənir (4,172; 3,170).

Baba: Bu leksik dialektizm Azərbaycan dilinin Füzuli, Təbriz, Başkeçid, Qax, Bərdə dialekt və şivələrində *“ata”* mənasında işlənir. Qazax dialektində və Bərdə şivəsində bu söz *buva* fonetik tərkibində çıxış edir. V.F.Canidzenin araşdırmalarından belə məlum olur ki, Başkeçid (Dumanisi) şivəsində

baba

“ata” sözü *buva* şəklində işlənəndə *“ata”* mənasındadır. Göründüyü kimi fonetik dəyişiklik semantik fərq yaratmışdır (7,214; 6,111). Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus ata sözü başqırd türkcəsində *ata, atay*, qazax türkcəsində *ake, ata*, qırğız türkcəsində *ata*, özbək türkcəsində *ətü*, tatar türkcəsində *ati, ata*, uyğur türkcəsində ata fonetik tərkibində işlənir. Türk ədəbi dilində bu söz *“baba”* mənasındadır.

Baba leksik vahidi “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində və oğuzlara məxsus atalar sözündə *“ata”* mənasındadır: Yürü oğul! Baban sənə qıydısa, sən babana qıymagill!- dedi; ol mähəldə Qanturalının babası-anasıuqa gəldi; Ağ saqqalı babası qarşu gəldi. Oğlının boynunu qucdu, bəg baba, xatun ana əsən qalın-dedi;- Bir ata toquz oğul bəsləyə, amma toquz oğul bir babayı bəsləyəməz (oğuz atalar sözü). Baba sözü türk, qaqauz, Krım-tatarları və Karaim dialektinin Krım dialekti üçün səciyyəvidir (6,214).

Dədə: Azərbaycan dilinin Çənbərək, Dərələyəz, Kalinino,Vedi şivələrində bu söz *“ata”* və həmin mənada İraq-türkmən ləhcəsində də işlənir (2,121;8,356). **“Baba”** mənasında bu leksik vahidə Çənbərək Kalinino şivələrində rast gəlinir(2,121).Bu söz Türkiyə türkcəsində dede fonetik tərkibində *ata* mənasında işlənir.**Buba** sözü başqırd türkcəsində olutay, babay,

kartıy, babakay, qazax, türkcəsində ata, ata-baba, baba, qırğız türkcəsində çonq ata, özbək türkcəsində **bübü, buva**, tatar türkcəsində babay, dəvəti, kart, ati, türkmən türkcəsində ata, baba, uyğur türkcəsində buva, çonq ata şəkillərində işlənir.(5,152-153).

Quda: Azərbaycan dilinin Çənbərək şivəsində, o cümlədən əksər dialekt və şivələrində *“ailə qurmuş oğlanla qızın atalarının qohumluğu”* anlamında işlənir (2,254). Quda sözü qazax türkcəsində **kuda-kudağıy**, özbək türkcəsində **kudə**, tatar türkcəsində **koda, kodağıy**, türkmən türkcəsində **quda**, uyğur türkcəsində **kuda** (5,194-195) şəkillərində işlənir. Türkcələrdə quda sözünün ifadə etdiyi mənəni türk dilində **“dünür”** leksik vahidi yerinə yetirir. “Dünür” sözü Türkiyə türkcəsində omonim söz kimi çıxış edərək həm də **“elti”** mənəsini bildirir (5,194-195).

Elti: Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin əksəriyyətində (Ağdam, Ağdaş, Ağdərə, Şabran, Goranboy, Göyçay, İmişli, Kürdəmir, Quba, Qax, Qazax, Mingəçevir, Tərtər, Şəki, Ucar (1,151), Gürcüstanın Borçalı şivələrində elti sözü işlənir və “ iki qardaşın arvadları” mənəsini bildirir (2,141). **Elti** sözü Çənbərək, Kalinino, Qəmərli, Zəngibasar şivələrində **“qardaş arvadı”** Çənbərək şivəsində **“qayın arvadı”** mənəsində işlənir(2,140).

Bu söz Türkiyə türkcəsində və türkmən dilində Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işləndiyi şəkildə işlənir.Bu leksik vahidin ifadə etdiyi mənəni uyğur dilində **“yənqə”** sözü yerinə yetirir.Yənqə sözü başqırd dilində yinqəsəy,tatar dilində çinqəçəy mürəkkəb sözlərinin birinci komponentində işlənir.Elti sözünün bildirdiyi mənəni qazax və qırğız dillərində **avısın**, özbək dilində **avsin** leksik vahidi yerinə yetirir.(5,212-213).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən **elti** sözü türk, türkmən türkcələrinə inteqrasiya olunmuşdur.**Avısın** sözü isə qazax, qırğız, özbək dillərinə qarşılıqlı inteqrasiya edilmişdir.

Dadaş: Bu söz Azərbaycan dilinin Dərələyəz, Vədi, Zəngibasar şivələrində “ qardaş, böyük qardaş”, Zəngibasar şivəsində “hörmətli yaxın qohum”, Dərələyəz, Vədi, Zəngibasar şivələrində “ata” mənəsində işlənir(2,112).

Dadaş sözünə Ordubad, Şamaxı dialektində, Ağdam, Göyçay, Qusar, Lənkəran, Yardımlı, Zəngilan şivələrində də rast gəlinir və Zəngilan şivəsində “ata”, Ordubad dialektində “böyük qardaş”, Yardımlı şivəsində “dayı” mənələrini bildirir(1,109).Bu söz Türk dilinin Qars, İqdir, Ərzurum dialektlərində eyni fonetik tərkibdə işlənir(4,112).

Aqa: Azərbaycan dilinin Dərələyəz şivəsində və Naxçıvanın Babək rayonu kənd şivələrində bu söz “ata, dədə” mənəsində işlənir (2,34).Bu leksik vahid uyğur türkcəsində də “dədə” mənəsində çıxış edir.Türkmən türkcəsində ağa sözü **aqa**, qazax və qırğız türkcələrində **aqay** fonetik variantlarında işlənir(5,18-19).

Nəticə: Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində əksini tapan qohumluq münasibəti bildirən leksik vahidlərlə ümumtürk dillərində işlənən sözlərlə güclü vəhdət var. Dilçilik coğrafiyasında qarşılıqlı inteqrasiya məsələsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünki dialektologiya mütəxəssisi üçün qarşılıqlı inteqrasiya birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, "Şərqi-Qərbi"; Bakı, 2007.
2. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. "Elm və təhsil", Bakı, 2010.
3. Mirzəyev H. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri. Bakı, "Elm", 2006.
4. Hüseynova M. Həsən Mirzəyevin yaradıcılığında filologiya məsələləri. "Vətən", Bakı, 2014.
5. Karşılaşdırılmalı türk lekçeleri sözlüğü. Ankara, 1993.
6. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. "Elm və təhsil", Bakı, 2016.
7. Джангидзе. В. Т. Дманский говор казакского диалекта азербайджанского языка. Баку. Из-во. АН Азерб. ССР, 1965.
8. İraq-Türkman ləhcəsi. Bakı, "Elm", 2004.
9. В. В. Виноградов. О связях истории русского литературного языка с исторической диалектологией. М., Наука, 1978.